

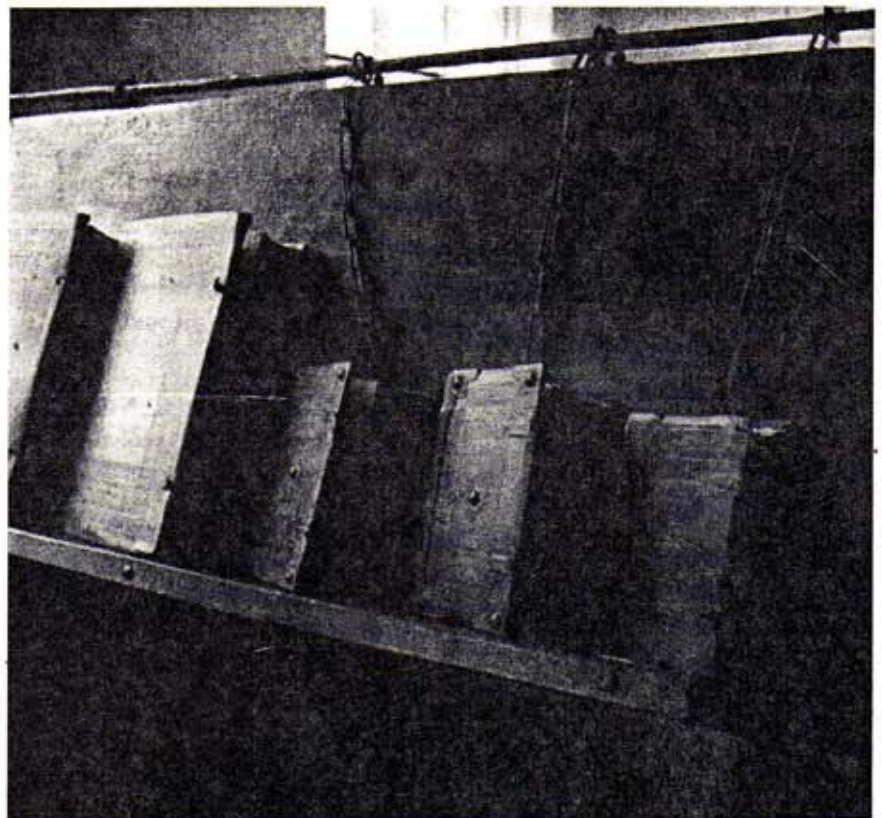
De angst voor theorie

Onlangs werd in het Amsterdamse *Institute of Contemporary Art* het congres 'The Point of Theory' gehouden. Tientallen wetenschappers van naam, antropologen, psychoanalytici, literatuurtheoretici en bestudeerders van populaire cultuur bogen zich over de vraag naar de rol en de effectiviteit van *theorie* in hun vak: de bestudering van cultuur. Opvallend genoeg namen ze het woord 'theorie' nauwelijks in de mond, ze leken er wel bang voor. Professor Mieke Bal herkent die angst voor theorie. Gesprek met een flamboyante hoogleraar theoretische literatuurwetenschap: 'De meeste theorieën zijn natuurlijk circulair'.

MARJAN SLOB

Verschillende sessies van het congres, dat georganiseerd was rond de inaugurele rede *Als de dood* van Mieke Bal, dragen titels als 'theorie van het dagelijks leven', 'politiek van de identiteit', 'theorie als gebeurtenis', 'omgaan met foto's'. Er zijn tientallen sprekers van aanzien, waaronder Kaja Silverman, Parveen Adams en Griselda Pollock. Inderdaad zijn ze zeer onderhoudend voor het in groten getale opgekomen publiek.

Toch voel ik me naarmate het congres vordert, steeds ongemakkelijker. Waarom nemen de sprekers het woord 'theorie' zelden direct in de mond? Waarom zijn hun voordrachten zo opvallend vaak gecentreerd rond een kunstwerk? En waarom wordt het probleem van de status en functie van theorie binnen de cultuurwetenschappen niet 'bloot' aan de orde gesteld? Met zulke vragen in het hart ga ik op bezoek bij Mieke Bal. Zij is onder andere auteur van *Verfen Verderf* uit 1990 waarin het werk van Rembrandt geïnterpreteerd wordt aan de hand van methoden die in de literatuurwetenschap gebruikelijk zijn. Bal blijkt een vriendelijke, heldere en zeer efficiënte gesprekspartner.

GEKETENDE FOLIANTEN. KERKBIBLIOTHEEK IN ZUTPHEN.

In uw oratie Als de dood beschrijft u reacties op de brief waarmee u potentiële sprekers uitnodigde voor het congres. Enkele voorbeelden: 'Wat moet ik met theorie', 'Ik weet niets van theorie', 'Ik ben tegen theorie'. Angst voor theorie, is dat niet wat vreemd voor mensen die op de universiteit werken?

Bal knikt. 'Ik vind die angst begrijpelijk maar niet terecht. Om deze reactie te snappen moet je de context van de sprekers in ogenschouw nemen. Theorie staat voor de meeste onderzoekers in de cultuurwetenschappen gelijk aan *methodologie*. Het is voor hen een lijstje voorschriften waaraan hun onderzoek moet voldoen wil het *wetenschappelijk* zijn. Die methodologische eisen waren vaak star, veroordelend en autoritair. Zo werd vaak geëist dat literatuurwetenschappelijke theorieën falsifieerbaar zijn, en dat sluit in veel gevallen niet goed aan bij de traditie van het vak of bij het soort uitspraken dat over literatuur kan worden gedaan.'

'Ik denk overigens dat het tij is gekeerd. Nu *interpretatie* in vrijwel elke tak van wetenschap zo'n centraal begrip is geworden, zou literatuurwetenschap juist een model kunnen bieden voor andere wetenschappen. Wij hebben immers een behoorlijke ervaring met de technieken van interpretatie.'

De deelnemers aan het congres die 'theorie' openlijk aan de orde stelden, zetten zich veelal af tegen een soort neo-positivistisch beeld van theorie. Volgens dit beeld zouden 'theoretici' een minachting hebben voor alles wat geen 'hard feit' is. Dat standpunt is binnen de wetenschapsfilosofie al decennia lang passé. Het lijkt een beetje overbodig om te schieten op een dode beer.

'Die beer geeft nog tekenen van leven, hoor! Bovendien: juist wie weinig van theorie weet, reageert afhoudend. Ik zou het toejuichen als elke student een goede cursus wetenschapsfilosofie zou volgen.'

In uw oratie stelt u dat er in de wetenschap wat u betreft verschillende opvattingen mogen bestaan. Maar moeten we niet op zijn minst streven naar convergerende opvattingen? Het alternatief is immers dat de machtigste kan zeggen: 'Vind jij maar wat je vindt, ik interesseer me niet voor jouw opvattingen want ik ben de baas.'

'Allereerst: ik ben geen pluralist of relativist. Relativisme, het idee dat je vanuit een bepaald standpunt of vanuit een bepaalde cultuur geen oordeel kunt uitspreken over een andere theorie of cultuur, kan een soort onverschilligheid met zich meebrengen. Het is soms een beleefde manier om te zeggen dat je gewoon niet naar iemand wilt luisteren. Ik vind dat er altijd een debat moet blijven, op basis van redelijkheid, op basis van argumenten. We moeten blijven streven naar wederzijds begrip.'

'Mensen die een standpunt innemen, moeten begrijpen dat de wereld complex is. Een mening, overtuiging of theorie is in principe nooit voltooid, en je moet niet doen alsof jouw theorie dat wel is. Ook een wetenschapper niet.'

'ALLEEN HARDE FEITEN? DIE BEER IS NOG LANG NIET DOOD!'

Antropologen discussiëren al jarenlang over de vraag of we wel over een andere cultuur kunnen oordelen. Vroeger bekeken westerlingen andere culturen veelal als *curiosa*, waarbij de superioriteit van de westerse cultuur boven elke twijfel werd verheven. Relativisten stellen terecht het ethnocentrisme van deze houding aan de kaak. Zij vinden dat westerlingen geen moreel oordeel kunnen uitspreken over een andere cultuur, 'want', zo redeneren zij, 'dat zullen westerlingen altijd vanuit hun eigen waarden doen en waarom zouden die beter zijn?' Op een zeker moment worden ook de grenzen van dit standpunt bereikt, bijvoorbeeld omdat een andere cultuur of een andere groep de mensenrechten schendt. Bal stelt in haar oratie een interventie voor in dit 'ethnocentrisme-relativisme' debat. Op de vraag waaruit haar interventie precies bestaat stelt ze: 'Het is inmiddels wel duidelijk dat relativisme geen goede reactie is op ethnocentrisme. Analooq aan wat ik zojuist zei: relativisme is vaak een beleefde manier om een andere cultuur niet serieus te nemen. Onder meer daardoor blijkt

relativisme vaak een verkapte vorm van ethnocentrisme.'

'In mijn oratie neem ik het taalgebruik van theologe Susan Niditch als voorbeeld. Niditch heeft zich gebogen over de vraag of er in het oude Midden-Oosten zoiets als een rechtvaardige oorlog denkbaar was. Ze geeft zich er rekenschap van dat ethische normen per tijd en plaats verschillen, ze probeert niet ethnocentrisch of anachronistisch te zijn. Over het bijbelse boek *Numeri*, dat verhaalt hoe strijders in zo'n 'rechtvaardige oorlog' na afloop de vrouwen van de overwonnen stam in bezit nemen, schrijft ze: "Natuurlijk zijn de slaafse onderwerping van de vijand en de afgedwongen huwelijken met hun vrouwen (*forcing its women into marriage*), praktijken van een onderdrukkend regime die moeilijk te rijmen zijn met wat rechtvaardig is".'

'Niditch begrijpt dat de term *verkrachting* hier anachronistisch zou zijn. De daden van de krijgers waren niet tegen de toen heersende wet. Die oude cultuur propageerde dergelijke daden vaak zelfs; het was een soort beloning voor dappere krijgers. Daarom gebruikt Niditch de omschrijving *forcing its women into marriage*. Tegelijkertijd spreekt ze wél van een *oppressive regime*. Dat is strikt genomen ook een anachronisme, want deze cultuur van tweeduizend jaar geleden handelde natuurlijk niet tegen de recent geformuleerde rechten van de mens of iets dergelijks. In dit opzicht is Niditch dus weer ethnocentrisch.'

'Ook al begrijp ik heel goed dat er verschillen zijn tussen toen en nu, daar en hier, toch ben ik ben bang dat met die keuze van de term *forcing its women into marriage* de gelijkenis tussen deze praktijk en wat wij verkrachting noemen verdwijnt. Ik vind het daarom zinniger een dergelijk verschijnsel te confronteren met het woord dat wij geneigd zijn ervoor te gebruiken. Het is immers mogelijk dat de 'verkrachte' vrouw het voelde als een aantasting van haar subjectieve bestaan. We weten het niet, haar stem horen we niet.'

'Het is niet mijn bedoeling een cultuur eeuwen na dato te veroordelen, om te 'ontmaskeren' wat voor voze verkrachters er toen rondliepen. Dat heeft geen enkele zin. Voor mij vertegenwoordigt het 'ethnocentrisme-relativisme' debat niet zozeer een ethisch probleem: de vraag is niet welke mening wij persoon-

lijk zijn toegedaan. Die vraag is niet zo moeilijk, vooral niet als daar toch geen consequenties aan zijn verbonden. Mij interesseert het politieke probleem, het probleem welke beslissing we in concrete gevallen moeten nemen.'

'Het punt is dat een cultuur er op afstand altijd coherenter en homogener uitziet dan ze waarschijnlijk is. Dat gezichtsbedrog is de basis van ethnocentrisme. Ik pleit ervoor om zoveel mogelijk stemmen binnen één cultuur aan het woord te laten. Dan doen we meer recht aan de verschillen in die samenleving zelf.'

Het viel me op dat voorbeelden bij veel sprekers op het congres een belangrijke, niet louter pedagogische rol vervulden. Het leek er eerder op dat de sprekers zonder voorbeeld niets hadden kunnen zeggen, alsof het voorbeeld het kloppend hart van het verhaal was. Wat betekent het eigenlijk dat voorbeelden zo'n enorme rol spelen?

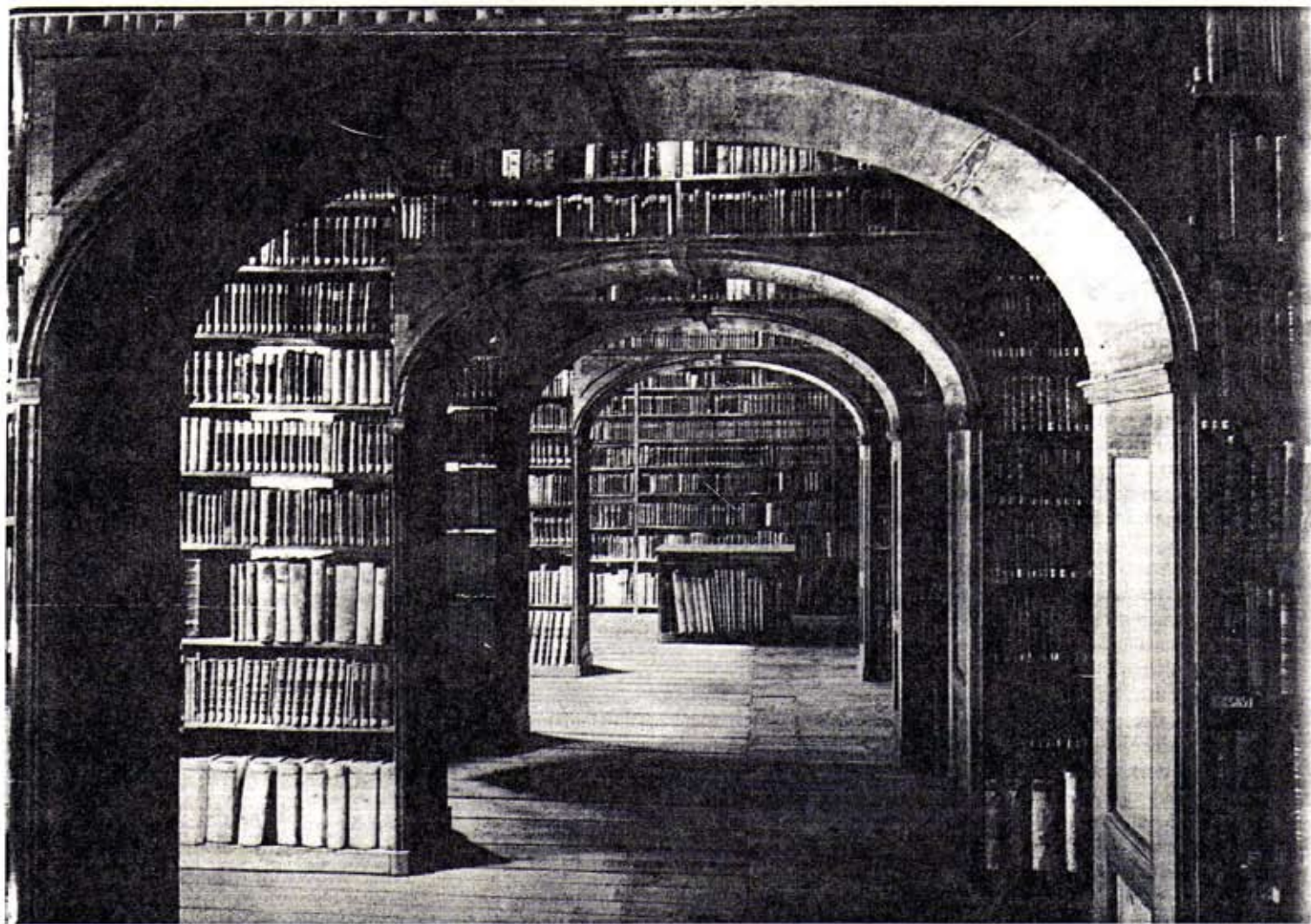
Bal knikt en zegt: 'Voorbeelden speelden op het congres inderdaad een grote rol. Ik vond dat er juist zo leuk en rijk aan. Er waren tenminste geen voordrachten die begonnen met: "ik ga in dit verhaal x aannemelijk maken" en eindigden met "ik denk dat ik hiermee x aannemelijk heb gemaakt." De keuze voor een bepaald voorbeeld is natuurlijk al theoretisch bepaald. De theorie schemert door het voorbeeld heen en soms doet het voorbeeld de theorie op haar grenzen stuiten. Er is sprake van een wisselwerking; de theorie ontwikkelt zich mét het voorbeeld. Ik denk dat de sprekers de pretentie hadden méér te bieden dan 'slechts' de interpretatie van een kunstwerk. Het kunstwerk, of zoals jij zegt het voorbeeld, was echter vitaal voor wat ieder apart wilde zeggen.'

'Ik kan me voorstellen dat je niet weet wat er nu precies in een lezing werd gezegd: je zou de voordracht haast moeten gaan opdelen in facetten, in deelbeweringen en deelinterpretaties. De verhalen waren niet eenduidig.'

IS EEN VERKRACHTING ALLEEN VERKRACHTING ALS ER VERKRACHTING OP STAAT?

'Ik kan het alleen verder verduidelijken met een metafoor. Om een kunstwerk te doen leven zijn er drie dingen nodig: het kunstwerk zelf, de kunstenaar én de interpretator. De interpretator moet die twee-eenheid van kunstwerk en kunst-

GÖRLITZ. BIBLIOTHEEK DER WETENSCHAPPEN.

naar openbreken wil het kunstwerk überhaupt een rol krijgen in de cultuur. Zonder interpretaties bestaan er eenvoudig geen (betekenisvolle) kunstwerken.'

Maar neem nu het voorbeeld van George Dimock, een Amerikaans kunsthistoricus. Hij analyseerde de voorwerpen in de behandelkamer van Freud, een plek die naar zijn eigen zeggen binnen de psychoanalyse 'overgedetermineerd' is. Boven de haard hing een afbeelding van de tempel van Aboe Simbel. Dat deed Dimock denken aan de westerse zoektocht naar de bron van de Nijl en dat associeerde hij weer met de psychoanalyse. Heel meeslepend, maar wat wordt er nu eigenlijk beweerd als de psychoanalyse iemand doet denken aan de psychoanalyse?

(lacht) 'Ik snap wat je wilt zeggen, je bedoelt dat Dimocks voordracht circulair was. Wel, dat is vaak het geval. We stellen ófwel een vraag die in principe niet valt te beantwoorden - bijvoorbeeld:

'Wat is de zin van het leven?' Of we stellen een vraag die het antwoord eigenlijk al in zich draagt omdat de theorie, die ons in staat stelt de vraag te formuleren, ook het antwoord zal leveren. Dat geldt voor elke theorie, niet alleen voor de psychoanalyse. Er zijn in dat opzicht maar heel af en toe kleine doorbraken te bereiken. Daar hoeft je je niet veel illusies over te maken.'

'Wat Dimock betreft: hij keert de theorie een klein beetje tegen zichzelf. Hij zegt als kunsthistoricus: "Laten we de spreekkamer opvatten als het privé-museum van Freud. Wat was dan zijn aankoopbeleid? Door welke obsessie werd hij gedreven?" Het zoeken naar oorsprong, naar 'de bron van de Nijl' blijkt zo'n obsessie. Het idee *oorsprong* is binnen Freuds theorie iets verblindends, een concept dat zó machtig was dat het hem ook hinderde bepaalde dingen te zien. Daardoor verprutste hij bijvoorbeeld de therapie van zijn patiënt Dora.'

'Dit inzicht van Dimock houdt toch een

kleine theoretische winst in. Dimock demonstreert dat theorie kan verblinden als het onderzoeksobject uit het oog wordt verloren. Uiteindelijk werkt zo'n houding niet. Freud kreeg het lid op de neus toen hij zich alleen nog maar verhield tot zijn eigen obsessie en niet meer naar Dora luisterde. Dora liep dan ook van hem weg.'

'Ik wil daarbij opmerken dat Freud gewoonlijk juist erg goed naar zijn patiënten luisterde. Zijn theorie is op luisteren gestoeld, voortdurend bijgesteld omdat hij in gesprekken merkte dat de theorie geen recht deed aan wat hij hoorde. In dat opzicht blijft hij een voorbeeld voor theoretici.'

Marjan Slob is redacteur van Filosofie Magazine